

ДОПРИНОС СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ФОРМИРАЊУ И ОДРЖАВАЊУ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Апстракт: У прилогу се анализирају замршени процеси који су допринели формирању српског етничког и националног идентитета у последња два века, са фокусом на његову повезаност са религијом. Еволуција српског националног идентитета био је вишеструки и дуготрајан процес. Испитује се његов развој током периода независности и изградње нације, потом у Краљевини СХС/Југославији, комунистичкој Југославији и постсоцијалистичком периоду. Централно питање везано је за улогу Српске православне цркве у тим процесима.

Кључне речи: српски национални идентитет, религија, Српска православна црква, Југославија, југословенство

Циљ овог прилога је да истражи основне правце у развоју српског етничког и националног идентитета у последња два века и његов однос са религијом.¹ Еволуција српског националног идентитета је сложен и вишеструки процес који се одвијао кроз неколико историјских периода. Разматра се формирање српског националног идентитета током периода осамостаљивања и изградње нације, као и

¹ Литература о етничком и националном идентитету која произилази из различитих идеолошких перспектива је бројна. Научни апарат наводи само дела која се директно односе на текст. Frederik Barth, "Introduction", u: *Ethnic Groups and Ethnic Boundaries*, urednik Frederik Barth (Boston: Little, Brown, 1969), 10–11; Nathan Glazer i Daniel P. Moynihan, *Ethnicity: Theory and Experience* (Cambridge Mass: Harvard University Press, 1975), 1; Ernst Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1983), 132–133; Thomas H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (London: Pluto Press, 1993), 3–4; Geoff Eley i Ronald G. Suny, *Becoming National. A Reader* (New York, Oxford: OUP, 1996), 106–130; Anthony D. Smith i John Hutchinson, *Ethnicity* (Oxford: OUP, 1996), 17; Anthony D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History* (Cambridge: Polity Press, 2001), 14; Arthur L. Greil i Lynn Davidman. "Religion and Identity", u: *The Sage Handbook of the Sociology of Religion*, urednici James A. Beckford i Jay Demerath (Los Angeles: Sage, 2007), 549–565; David M. Barry, "Popular Perceptions of the Relationship between Religious and Ethnic Identities: A Comparative Study of Ethnodoxy in Contemporary Russia and Beyond." 2012. Dissertations. 52, 20–47; Angreliki Sotiropoulou, "The role of ethnicity in ethnic conflicts: The case of Yugoslavia." (2004), 1–11, <https://www.files.ethz.ch/isn/26506/PN04.02.pdf>; Natalya M. Morozova, Svetlana A. Kolobova, Dmitry S. Korshunov, Miladin Mitrović i Anna V. Zhiganova, "Serbian Orthodox Church and Serbian National Identity", u: *Freedom and Responsibility in Pivotal Times*, urednik I. Savchenko, 125 (European Proceedings of Social and Behavioral Sciences, European Publisher, 2022), 675–683.

промене које су се десиле у Краљевини СХС/Југославији, комунистичкој Југославији и постсоцијалистичком добу. Све транзиције кроз које је пролазио српски национални идентитет подразумевале су мањи или већи степен ресоцијализације становништва, тј. процесе делимичне или потпуне демонтаже и поновне монтаже друштвено формираног идентитета. То укључује стицање нових норми, вредности и пракси, наметнутих отвореним или прикривеним методама. Главно питање је какву је у свему томе улогу имала Српска православна црква (СПЦ)?

Уобичајена дефиниција нације је да се ради о друштвеном конструкту који се може одредити комбинацијом конститутивних елемената као што су колективно име, митови, историјско памћење, култура, повезаност са територијом, солидарност међу значајним деловима становништва, заједничка економија и законска права и обавезе свих чланова.² Изградња нације подразумева стварање наратива који различитим друштвеним групама додељују директну улогу у односу на нацију. Ови наративи доприносе формирању националног идентитета. Национални идентитет је савремени концепт, апстрактна категорија која уједињује људе из различитих друштвених група у замишљену заједницу нације. Подухват изградње нације подразумева да држава конструише наративе који повезују различите друштвене групе унутар националне заједнице. Национални идентитет је динамичан и променљив и није увек подједнако прихваћен од свих друштвених група, што доводи до сукоба и нестабилности. Улога државе је да

² Anthony D. Smith, *National Identity* (London: Penguin, 1991), 19–42, 61–68, 92–122; Anthony D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era* (Polity Press, 2000), 796; A. Smith, *Nationalism: Theory*, 10; Benedict R. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983), 6–7, 44; G. Eley, R. Suny, *op. cit.*, 106–130; David Archard, “Myths, Lies and Historical Truth: A Defence of Nationalism”, *Political Studies*, 43, 1995, 472–481; Dejan Jovanović, „Dualna priroda srpskog nacionalnog identiteta”, u: *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu*, urednik V. Knežević–Predić (Beograd: Službeni glasnik, 2015), 51–60; Ernst Gellner, *Nationalism* (New York: NYU Press, 1996), 5–13, 90–101; Eric Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, urednici Eric Hobsbawm i Terence Ranger (Cambridge: CUP, 1992), 1–14; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality* (Cambridge: CUP, 1990), 46–79; George Schöpflin, *Nations, Identity, Power* (London: Hurst & Company, 2000), 80–95; Goran Tepšić, „Nacionalni identitet i (zlo)upotreba ‘drugog’”, *Glasnik FPN*, 6, br. 8, (2012), 69–90; Gordana Uzelac, „Kad nastaje nacija? Konstitutivni elementi i procesi na primeru Hrvatske”, *Geopolitics*, 7, br. 2, (2002), 33–52; John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press, 1993), 1–5, 54–59; John Hutchinson, *Nations as Zones of Conflict* (London: SAGE, 2005), 5–7, 9–46, 74–75; Michael Man, “A Political Theory of Nationalism and its Excesses”, u: *Notions of Nationalism*, urednik Sukumar Periwai (Budapest: CEU University Press, 1995), 44–64; Pål Kolstø, “Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society”, u: *Myths and Boundaries in South Eastern Europe*, urednik Pål Kolstø (London: Hurst & Company, 2005), 1–35; Stefan Berger, “On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe”, *European History Quarterly*, 39, br. 3, (2009), 490–502; Siniša Malešević, *Nation States and Nationalisms: Organization, Ideology, and Solidarity* (London: Polity Press, 2013), 74–81; Umut Ozkirimli, “The Nation as an Artichoke? A Critique of Ethnosymbolist Interpretation of Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 9, br. 3, (2003), 339–355; Andreas Wimmer, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity* (Cambridge: CUP, 2002), 19–41.

прати промене у националном идентитету и континуирано гради инклузивне наративе. Различите академске дисциплине посматрају национални идентитет из различитих перспектива, али не постоји консензус о томе шта он све укључује.³ Конструктивизам посматра национални идентитет као процес, а не као „трајни квалитет уписан у душе људи”.⁴

У западној култури национализам се појавио као политичка филозофија која је етничку идентификацију претворила у национални идентитет.⁵ Национализам је идеологија заснована на лојалности својој нацији која тежи територијалном уједињењу или доминацији једне групе унутар државе. Напредовао је током времена, достижући врхунац између 1918. и 1950. године, а почетак његовог развоја био је суштински испреплетен са успостављањем модерне државе и професионализацијом историјског писања у касном деветнаестом веку. Ерик Хобсбаум усваја тезу Мирослава Хроха, фокусирајући се на три фазе изградње националне свести: прва фаза се односи на културне и фолклорне садржаје; друга на појаву првих националиста и вођа националних покрета; а трећа фаза је она у којој је национална идеја широко прихваћена.⁶ Митови о етничком пореклу помажу да се објасни порекло и ојачају везе које држе нацију на окупу, уз аутентичне хероје нације, „златну прошлост” и концепт свете домовине.⁷

Религија игра значајну улогу у формирању нације и настанку национализма, обликујући идентитет друштва кроз његове обичаје, веровања, симболе и традиције.⁸ Француски социолог Емил Диркем је међу првима истакао значај религије у људском друштву, тврдећи да она чини културно успостављен

³ A. Smith, *National Identity*, 27; A. Smith, *Nations and Nationalism*, 798; Anthony D. Smith, *Chosen Peoples* (Oxford: OUP, 2003), 41.

⁴ Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question* (Praeger, 2002), 102.

⁵ Umut Ozkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010), 72.

⁶ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations* (Columbia University Press, 2000).

⁷ Josep R. Llobera, “Recent Theories of Nationalism”, *Institut de Ciències Polítiques i Socials*, WP núm. 164, (Barcelona, 1999), 1–26; Robert L. Montgomery, “The Spread of Religions and Macro-social Relations”, *Sociological Analysis*, 52, br. 1, (1991), 37–53; Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge: CUP, 1997), 19; Gila Stopler, “National Identity and Religion – State Relations: Israel in Comparative Perspective”, u: *Israeli Constitutional Law at a Crossroads*, urednici G. Sapir, D. Barak-Erez i A. Barak (Hart Publishing 2013), 503–516; Barry, *Popular Perceptions*, 113–126.

⁸ Hans Mol, “The identity model of religion: How it compares with nine other theories of religion and how it might apply to Japan”, *Japanese Journal of Religious Studies*, 6, br. 1–2, (1979), 11–38; Daphne Halikiopoulou, “The Changing Dynamics of Religion and National Identity: Greece and Ireland in a Comparative Perspective”, (Doktorska disertacija, London School of Economics and Political Science, 2007), 14–16.

систем који оснажује читavu заједницу.⁹ Макс Вебер је видео религију као универзални људски импулс који може имати различите облике у зависности од историјског и културног контекста.¹⁰ Религија је била доминантна снага у политичком и културном животу Европе пре успона национализма у касном 18. веку, а одиграла је значајну улогу и у развоју национализма, кроз политичко присвајање верских симбола и наратива, конфесионализацију и државно вођену културну хомогенизацију.¹¹ Поред религије, језик спада у кључне симболе националног идентитета, који промовишу јединство нације и служе као „чувари капије”.¹² Фузија верских и етничких идентитета може довести до привилегованог статуса једне вере и перцепције других верских група као потенцијално непријатељских. Савремени масовни национализам се често дефинише религијом, уједињујући различите групе под једним националним идентитетом, обезбеђујући јасне границе, спречавајући разводњавање и додајући „свету димензију” етничким идентитетима.¹³

Термин секуларизација појавио се 1950-их и 1960-их да би се објаснио пад религијског утицаја у западним културама услед модернизације. Фактори као што су повећана писменост, масовна комуникација и образовање одиграли су улогу у смањењу друштвеног значаја религије, што је довело до пораста интелектуалне разноликости, друштвене фрагментације и индивидуализма који је довео у питање традиционалне религијске оквире.¹⁴ Међутим, последњих деценија религија је поново оживела.¹⁵ Овај тренд је био посебно приметан у источној и централној Европи након колапса комунизма, где је религија добила нови значај у обликовању националног идентитета и неговању друштвене кохезије. Теорија секуларизације морала је да буде ревидирана.¹⁶ Ревизија уводи етнодоксију,

⁹ Leon Miller i Gordon L. Anderson. “Religion’s Role in Creating National Unity [With Comment and Rejoinder]”, *International Journal on World Peace*, 26, br. 1, (2009), 91–138.

¹⁰ Max Weber. “Religious Rejections of the World and Their Directions”, u: *From Max Weber: Essays in Sociology*, urednici H. H. Gerth, and C. W. Mills (Routledge, 1948).

¹¹ B. Anderson, *Imagined Communities*, 12–3; E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 67–8; T. Eriksen, *op. cit.*, 107; A. Hastings, *The Construction*, 187–8; Ina Merdjanova, “In Search of Identity: Nationalism and Religion in Eastern Europe”, *Religion, State & Society*, 28, br. 3, (2000), 233–263; D. Halikiopoulou, *op. cit.*, 54–60.

¹² A. Smith, *Nations and Nationalism*, 796.

¹³ Vyacheslav Karpov, Elena Lisovskaya i David Barry, “Ethnodoxy: How Popular Ideologies Fuse Religious and Ethnic Identities”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51, br. 4, (2012), 638–655.

¹⁴ Grace Davie, *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 26; 468; Pippa Norris i Ronald Inglehart, *Sacred and secular. Religion and Politics Worldwide* (New York: CUP, 2004), 3; Constantin Schifirneț, “Orthodoxy, Church, State, and National Identity in the Context of Tendentia Modernity”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 12, br. 34, (2013), 173–208.

¹⁵ Jonathan Fox, “World Separation of Religion and State into the 21st Century”, *Comparative Political Studies*, 39, br. 5, (2006), 537–569, 538; C. Schifirneț, *op. cit.*, 173–208.

¹⁶ Bryan R. Wilson, *Religion in a Secular Society: A Sociological Comment* (London: Watts, 1966); David A. Martin, *General Theory of Secularisation* (Oxford: Blackwell, 1978), 2–3; Mark

концепт који наглашава улогу религије у очувању етничких и националних идентитета, посебно у културама у којима је религиозност уско повезана са националним идентитетом, а мање са верском праксом.¹⁷

Почеци развоја националног идентитета код Срба

Научници имају различите перспективе о улози Српске цркве у одржавању српског идентитета. Неки сматрају да је она одржала српски идентитет,¹⁸ док други кажу да је подстакла протонационални начин размишљања, истовремено чувајући средњовековне успомене на суверенитет. Неки академици тврде да је српски национални идентитет двојак и да се састоји од верске и језичко-етничке компоненте.¹⁹ Други да је протонационални дух Срба пре прелаза у деветнаести век био утемељен на сећању на царство изгубљено од Турака, које је овековечено кроз српску црквену поезију, епске легенде и свакодневне ритуале. Коначно, неки тврде да је Црква задржала хришћански колективни идентитет који је био чисто верски и дубоко укореван у културним традицијама много пре стицања државности и који није био „националан по садржају и изразу”.²⁰

Juergensmeyer, *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State* (Berkeley: University of California Press, 1993), 3; Gilles Kepel, *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World* (Pennsylvania State University Press, 1994), 4, 11; Samuel Huntington, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order* (London: Simon & Schuster, 1996), 97–98; Peter L. Berger, “The Desecularization of the World: A Global Overview”, u: *The Desecularization of the World: Resurgent Religion in World Politics*, urednik L. Berger (Ethics and Public Policy Center Washington DC, 1999), 1–18, 10; Steve Bruce, *God is Dead: Secularisation in the West* (Oxford: Blackwell, 2003), 200; Yannis Stavrakakis, *Religion and Populism: Reflections on the ‘politicised’ discourse of the Greek Church* (The Hellenic Observatory. The European Institute, LSE & Political Science, 2002), 8–49, <https://core.ac.uk/download/pdf/93788.pdf>; D. Halikiopoulou, *op. cit.*, 50; Rebecca Y. Kim, “Religion and Ethnicity: Theoretical Connections”, *Religions*, br. 2, (2011), 312–329.

¹⁷ V. Karpov, E. Lisovskaya, D. Barry, *op. cit.*, 638–655; D. Barry, *op. cit.*, 52–68, 259–275.

¹⁸ Према неким ауторима у Србији, корени српске нације су древног порекла, а кључни елементи српског националног идентитета су српски језик и писмо, православље у посебном облику – светосављу, СПЦ као историјски чувар националног идентитета, косовска митологија, национална самоуправа и национална држава српског народа. Milovan Mitrović, „Fenomenologija i dijalektika nacionalnog identiteta i srpskog identiteta Srbije”, u: *Identitetski preobražaj Srbije*, urednik N. Kršaljanin (Beograd: Pravni fakultet, 2016), 47–75; Momčilo Subotić. „O psihičkim svojstvima, mentalitetu i identitetu Srba Dinaraca”, *Politička revija*, XVI, 53, br. 3, (2017), 25–43.

¹⁹ D. Jovanović, *op. cit.*, 51–60; John R. Gillis, “Introduction: Memory and Identity: The History of a Relationship”, u: *Commemorations: The Politics of National Identity*, urednik J. R. Gillis (Princeton University Press, 1994), 3–24.

²⁰ Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe* (Variorum, 1994), 178; Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (New York and London: New York University Press, 1999), 33;

Током византијског периода на православном истоку, црква и држава су имале близак однос, познат као „симфонија”. Црква је била потчињена цару (цезаропапизам), задржавајући свој статус државне цркве. Међутим, цареви су могли постављати и смењивати патријархе по својој вољи.²¹ Пад Цариграда 1453. означио је крај Византијског царства и предају православне цркве османској контроли. Црква је постала османски државни орган, део система милета, који је дао аутономију немуслиманима и створио друштвене баријере. Цариградска патријаршија је постала део политичке и верске власти.²²

Katrin Bozeva-Abazi, “The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identities, 1800s–1900s” (Doktorska disertacija, McGill University, Montreal, Canada, 2003), 128; Đuro Bodrožić, „Srpski nacionalni identitet: izvori i osnovi”, *Nacionalni interes*, 13, br. 1, (2012), 111–129.

²¹ James E. Wood, Jr., “Religion and National Identity in Historical Perspective”, u: *Nacionalismo en Europa. Nacionalismo en Galicia. La religión como elemento impulsor de la ideología nacionalista*. Urednik Juan Ferreiro-Galguera (A Coruña: Universidade, 1998), 13–21; Lucian N. Leustean, “Orthodoxy and Political Myths in Balkan”, *National Identities*, 10, br. 4, (2008), 421–432; Sergej Flere, “Basic Forms of Territorialization of Religious Life in Europe”, u: *Religion, Religious and Folk Customs on the Border*, urednici D. B. Djordjevic, D. Gavrilovic i D. Todorovic (Niš: JUNIR, 2012), 9–18; Kristen Ghodsee, “Symphonic Secularism: Eastern Orthodoxy, Ethnic Identity, and Religious Freedoms in Contemporary Bulgaria”, *AEER*, 27, br. 2, (2009), 227–252.

²² Wayne Vucinich, “The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule”, *Slavic Review*, 21, br. 4, (1962), 597–616; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (London: CUP, 1968), 166, 167, 179; Alexander Kazhdan, “Ethnarch,” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II (New York: OUP, 1991), 734; Vasiliki Georgiadou, “Greek Orthodoxy and the Politics of Nationalism”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 9, br. 2, (1995), 295–315; Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: OUP, 1997), 12; John Allcock, *Explaining Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2000), 148; Lefteris S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: New York University Press, 2000), 105; Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York: Modern Library, 2000), 47–67; Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans* (Westport, CT: Greenwood, 2001), 230–240; Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Cambridge: CUP, 2002), 10; K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, 128, 149; Dimitris Stamatopoulos, “From Millets to Minorities in the 19th–Century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization”, u: *Citizenship in Historical Perspective*, urednici S. G. Ellis et al. (Pisa: Pisa University Press, 2006), 253–273; D. Halikiopoulou, *op. cit.*, 73–76; Cathie Carmichael, “Was Religion Important in the Destruction of Ancient Communities in the Balkans, Anatolia and Black Sea Regions, c. 1870–1923?” *Southeast European and Black Sea Studies*, 7, br. 3, (2007), 357–371; G. Stopler, *op. cit.*, 503–516; Slobodan G. Markovich, “Patterns of National Identity Development among the Balkan Orthodox Christians during the Nineteenth Century”, *Balkanica*, XLIV, (2013), 209–254; Gordon N. Bardos, *Ethnoconfessional Nationalism in the Balkans: Analysis, Manifestations and Management* (Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, 2013), 33–34, 37–38; Fatih Öztürk, “The Ottoman Millet System”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 16, (2014), 71–86; Benjamin Braude, “Introduction”, u: *Christians & Jews in the Ottoman Empire*, urednik Benjamin Braude (Boulder (Colo.): Lynne Rienner Publishers, Inc., 2014), 1–50; Siniša Malešević, *Grounded Nationalisms: A Sociological Analysis* (Cambridge: CUP, 2019), 58–59; David B. Kanin, “Faith, Nation, and Structure: The Diachronic

После пада Деспотовине 1459. године, Српска патријаршија је укинута 1463. и поново успостављена 1557. Обухватала је велико подручје, укључујући Србију, Босну, Хрватску, Славонију, Далмацију, северну Вардарску Македонију, југозападну Бугарску и Угарску. Пећка патријаршија је преузела улогу бивших српских власти, задржавши духовну власт и прерогативе средњовековних српских краљева.²³ Имала је пресудну улогу у спречавању јелинизације српске православне заједнице.²⁴ Када је 1766. године укинута Пећка патријаршија, цариградски патријарх је предводио тринаест милиона православних хришћана. Срби су у Османском царству почели да се хеленизују, али постојање Карловачке архиепископије, аустро-османски сукоб 1788–91. и привилегије које су Срби добили у Београдском пашалуку умањили су овај процес. Османска администрација се политички и војно реорганизовала, што је довело до формирања муслиманске и православне хришћанске провинцијске административне елите. Овај контекст је утицао на српску и грчку револуцију, јер су се локални хришћански свештеници придружили сељаштву у побунама.²⁵

Танзиматске реформе из 1830-их нису успеле да створе јединствен османски идентитет за етноконфесионалне групе због „укорењеног менталитета“ милета. Током векова, етнички и верски идентитети на Балкану су се учвршћивали. До 19. века слобода и једнакост су проширене, али засноване на етно-конфесионалним групама.²⁶ Заштићене заједнице (милети) у 18. и 19. веку прерасле су у протонационалне целине, дајући основу за развој модерног национализма.

Након распуштања Пећке патријаршије, Карловачка митрополија (уздигнута у Патријаршију 1848) постала је једина православна црквена установа у оквиру Хабзбуршке монархије. Имала је црквену надлежност над историјском Мађарском и Хрватском, док су друге регије под хабзбуршком влашћу успоставиле своје јурисдикције. Митрополија је основана по привилегијама које је дао цар Леополд I по доласку православних Срба из Османског царства. Његове привилегије су дефинисале српску етничку заједницу, налик на османски милет, са православним јерарсима као вођама.²⁷ Срби у Карловачкој митрополији су током 18. века интензивирали своје верске

Durability of Orthodox Churches in the Balkans”, u: *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe: Nationalism, Conservatism, and Intolerance*, urednik S. Ramet (Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy, 2019), 15–40; François Gauthier, “Religious change in Orthodox-majority Eastern Europe: from Nation–State to Global–Market”, *Theor. Soc* 51, (2022), 177–210.

²³ Charles Jelavich, “Some Aspects of Serbian Religious Development in the Eighteenth Century”, *Church History*, 23, br. 2, (1954), 144–152, 144; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984), 64–65; G. Bardos, *op. cit.*, 35.

²⁴ I. Banac, *op. cit.*, 27, 171; L. Stavrianos, *op. cit.*, 840; G. Bardos, *op. cit.*, 93–95; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254.

²⁵ V. Roudometof, *Nationalism*, 230–240; R. Clogg, *op. cit.*, 10; K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, 129; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254.

²⁶ M. Todorova, *op. cit.*, 163; M. Mazower, *op. cit.*, 68; G. Bardos, *op. cit.*, 38–41.

²⁷ Bojan Aleksov, *Nazareni među Srbima. Verska trvenja u južnoj Ugarskoj i Srbiji od 1850. do 1914.* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2010), 46–70; G. Bardos, *op. cit.*, 34; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254.

и културне подухвате, оснивали школе, издавали часописе и унапредили своје образовање.²⁸ Међутим, они су се такође ухватили укоштац са претњом асимилације и успоном католичанства, ризикујући губитак свог посебног идентитета унутар католичког царства. Српски епископи су успоставили везе са Русијом, што је довело до културне размене и успостављања прве ћириличке штампарије у Венецији 1758.²⁹ Терезијанске и јозефинске реформе ојачале су царску контролу над православном црквом, али су и смањиле њена овлашћења. Просветитељске идеје у хабзбуршком царству помогле су Србима да стекну извесну верску и просветну независност 1779. године, дефинишући њихов карактеристичан карактер и подстичући напредак у образовању.³⁰ Међутим, сукоб између црквене јерархије и световне интелигенције у настајању се ширио. Спор између цркве и реформатора у Карловачкој митрополији продубио се када се Вук Караџић zaloжио за употребу српског народног језика, превођење Новог завета и осмишљавање новог правописа. У Цркви је то виђено као атак на црквенословенски богослужбени језик и углед цркве као најмоћније политичке и друштвене институције Срба.³¹ Заговорници рационализма су се залагали за модерно образовање и језик као симболе националног идентитета. Учени Срби из Војводства Србије су почели да оснивају националне културне институције подстичући културну размену. У почетку је интелектуална мобилизација била изузетно тешка услед велике неписмености и недовољне публике заинтересоване за њихове културне и књижевне активности.³² После Револуције 1848–49, српска секуларна интелигенција је отворено оспоравала црквену доминацију, али су православни епископи Хасзбуршког царства и даље имали утицајну улогу у очувању етничког идентитета.³³ Етнички идентитет је сачуван као део верског идентитета, при чему су Срби и Хрвати често изједначени са православцима и католицима.

²⁸ Vladimir M. Simić, „Zaharija Orfelin (1726–1785)” (Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2013); K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, 149.

²⁹ Radoslav Grujić, *Srpske škole 1718–1739. Prilog kulturnoj istoriji srpskoga naroda* (Novi Sad: Matica srpska; Beograd: RTS, 2013), 51, 56; Teodora Miličević, „O ruskim učiteljima među Srbima u 18. veku”, *Slovansko jezikovno in literarno povezovanje ter zgodovinski kontekst [Elektronski vir]: Mednarodni študentski simpozij Slovan Slovanu Slovan* (Ljubljana, 2020), 158–163.

³⁰ Slobodan Marković, „Nacionalni identitet Srba u XIX veku i početkom XX veka”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 120 (2006), 235–252.

³¹ B. Aleksov, *Nazareni*, 46–70; Bojan Aleksov, “The Serbian Orthodox Church”, u: *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, urednik Lucian N. Leustean (Fordham University Press, 2014), 65–100.

³² Dimitrije Djordjević, “The Tradition of Kosovo in the Formation of Modern Statehood in the Nineteenth Century”, u: *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, urednici W. S. Vucinich i T. Emmert (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991), 309–330.

³³ John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement* (Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 1999), 25.

Синиша Малешевић тврди да балкански устанци у 19. веку нису били националноослободилачка револуција, већ резултат унутрашњих превирања унутар Османског царства. Српске устанке су предводили неписмени сељаци који су свој начин живота организовали по османлијском. Културне и верске елите у Хабзбуршком царству подржавале су устанке, али нису очекивале формирање независне српске државе.³⁴ Српска грађанска елита из Хабзбуршке монархије утицала је на изградњу грађанског друштва у Србији кроз трговинске контакте, породичне везе и боравак у Србији.³⁵ Војвођанска интелигенција је сарађивала са београдском и цетињском владом на промовисању српског национализма кроз визуелну пропаганду, књижевност и просветну делатност.³⁶

Консолидација етничких Срба у једну државу довела је до националног препорода и његовог преображаја у модерни секуларни национални идентитет.³⁷ Први корак било је оснивање православне црквене организације у Кнежевини, која је 1830. добила политичку аутономију, а 1878. аутокефалност. Тиме је омогућено прераспоређивање православља као саставног дела српског идентитета.³⁸ И то се није десило само у српском случају. Православље је било повезано са различитим језицима и културама на Балкану и пре него што је интегрисано у етничке идентитете. Младе балканске државе успоставиле су православно хришћанство као своју званичну религију, подвргавајући Цркву државној контроли.³⁹ Мешање власти у црквене послове и примат државних интереса над канонским принципима су настављени. Београдска митрополија је организовала и уређивала живот народа и цркве по захтевима српских владара или владајућих партија.⁴⁰

Пре 1830-их, Србија и Црна Гора имале су ограничене административне капацитете за изградњу нације. Између 1830-их и 1860-их, успостављене су институције да лаицима пренесу националистичку агенду, при чему су се недржавна културна друштва ослањала на подршку владе. Допринос државе

³⁴ S. Malešević, *Grounded Nationalisms*, 176–178.

³⁵ *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, urednici Ana Stolić i Nenad Makuljević (Beograd: Clio, 2006), 34.

³⁶ D. Djordjević, “The Tradition of Kosovo”, 319–321.

³⁷ Victor Roudometof, “Invented Traditions, Symbolic Boundaries, and National Identity in South-eastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective (1830–1880)”, *East European Quarterly*, 32, br. 4, (1999), 429–468.

³⁸ V. Roudometof, *Nationalism*, 230–240; *Privatni život*, 275; B. Aleksov, “The Serbian Orthodox Church”, 65–100.

³⁹ V. Georgiadou, *op. cit.*, 295–315; V. Roudometof, “Invented Traditions”, 429–468; V. Roudometof, *Nationalism*, 230–240; R. Clogg, *op. cit.*, 10; K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, 129; D. Halikiopoulou, *op. cit.*, 73–76; N. S. Markovich, *op. cit.*, 209–254; F. Gauthier, *op. cit.*, 177–210.

⁴⁰ Zoran Ranković, Miroslav Lazić, *Uredbe i propisi Mitropolije beogradske 1835–1856* (Požarevac: Eparhija braničevska), 2010–2011.

je postao moćniji od 1870. godine, utičući i na pravoslavnu crkvu.⁴¹ Srpska crkva je odigrala značajnu ulogu u stvaranju nacionalnog пантеона, а Свети Сава је постао отац нације и света икона деветнаестог века. Године 1895. у Београду је основано Друштво за подизање цркве Св. Саве и Црква у Србији је „подигла његову заставу“ да пробуди и окупи Србе расуте у четири земље и под различитим црквеним јурисдикцијама.⁴²

Крајем 19. века национална пропаганда достигла је врхунац успостављањем уставне монархије, основног образовања, бирократске структуре и националне митологије засноване на средњовековној историји. Држава је користила јавне симболе, споменике и верске прославе за одржавање историјског сећања. Косовски мит је постао централни наратив српског национализма, који су промовисале елите и преносиле институције. После Берлинског конгреса, косовски мит постаје све истакнутији у српској историји, уџбеницима, драмама и сликарству.⁴³

Током 1880-их, неки црквени јерарси су се и даље противили да Видовдан постане државни празник са великим прославама. Међутим, до 500. годишњице Косовске битке 1889. године, Црква је почела да учествује у прославама, ширећи косовски мит. Видовдан је постао званичан црквени празник 1892. године, а школе су почеле да завршавају годину 28. јуна родољубивим песмама, поменима и разговорима о Косову. Од средине 19. века Душаново царство добија на значају, а песничка драма Петра II Петровића Његоша „Горски вијенац“ помирује националну мисију са хришћанским моралом, стварајући амблем српског идентитета и културе.⁴⁴

⁴¹ Milenko Karanovich, “Higher Education in Serbia During the Constitutionalist Regime 1838–1858”, *Balkan Studies*, 28, br. 1, (1987), 125–50; Natalija Jovanović, „Prosveta u Kneževini Srbiji kao faktor kulturnog i nacionalnog identiteta”, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, urednici Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović (Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju, 2005), 63–77; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254; S. Malešević, *Grounded Nationalisms*, 118–120, 179–182, 188–212.

⁴² Radoslav Grujić, „Kult Sv. Save u Karlovačkoj mitropoliji XVIII i XIX veka”, *Bogoslovlje*, 10, br. 2–3 (1935), 143; B. Aleksov, “The Serbian Orthodox Church”, 65–100.

⁴³ Dimitrije Djordjevic, “The Role of St. Vitus in Modern Serbian History”, *Serbian Studies*, 5, br. 3, (1990), 34–35; Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389* (Boulder, CO: East European Monographs, 1990), 105–123; D. Djordjevic, “The Tradition of Kosovo”, 309–330; Milorad Ekmečić, “The Emergence of St. Vitus Day as the Principal National Holiday of the Serbs”, u: *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, urednici W. S. Vucinich i T. Emmert (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991), 335; Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu Polju: Istorija kosovskog mita* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2016), 160, 169, 175–182, 189, 195–208.

⁴⁴ Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst: ogled iz književne arheologije* (Beograd: Čigoja štampa, 1998), 158–160; V. Roudometof, *Nationalism*, 231; S. Malešević, *Grounded Nationalism*, 104–108; Andrew B. Wachtel, “How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century”, u: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, urednici John Lampe i Mark Mazower (Budapest: CEU Press, 2004), 131–153; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254.

Крајем 19. века, национализам на Балкану је ослабио јединство православне хришћанске заједнице због територијалних разлика. Цариградска патријаршија се успротивила коришћењу националног идентитета као основе за верску поделу, сматрајући то „филетизмом” 1872.⁴⁵ Сукоби између грчких, бугарских и српских црквених јерарха имали су за циљ добијање повеља за постављање локалних епископа у епархијама са мешовитим становништвом. Нове независне балканске државе виделе су православну цркву као уједињујућу снагу за своју нацију и патриотског агента. Политички спорови почетком 20. века углавном су се фокусирали на национализам, при чему је религија изражавала националну посебност.⁴⁶

У Краљевини Србији, Никола Пашић и Народна радикална странка променили су позицију православне цркве, сматрајући је не само политичким оруђем већ и наглашавајући посебан однос православља и српства. Српско православље је установљено као део националног идентитета, наглашавајући његов историјски значај. Године 1903. православље је званично признато као државна религија, али су секуларне идеје умањиле његов утицај, што је навело интелигенцију да на цркву гледа пре свега као на политичку институцију.⁴⁷

Почетком 1900-их, Балканци су повезивали своја верска уверења са националним идентитетом, стварајући границе за припадност.⁴⁸ Верске организације су подржавале ове границе, симболизујући национални дискурс. После балканских ратова, веза између религије и национализма се интензивирала, при чему су етничка припадност и религија постале блиско повезане, што је довело до подела између различитих група.⁴⁹ Припадност српском идентитету захтевала је оданост православној вери, а особе исте националности, али различитих верских убеђења, постепено су отуђиване из друштвеног ткива.

Током 19. века цркве на Балкану су постајале све више подељене због разлика у верским, образовним и политичким циљевима. То је довело до

⁴⁵ B. Aleksov, *Nazareni*, 46–70; D. Kanin, *op. cit.*, 15–41.

⁴⁶ B. Aleksov, “The Serbian Orthodox Church,” 65–100.

⁴⁷ Chedo Mijatovic. *Servia of the Servians* (London: I. Pitman, 1911), 28, 36, 37, 38; Tadija Kostić, *Na tuđem poslu* (Beograd: G. Kon, 1924); Mihailo I. Popović, *Istorijska uloga Srpske Crkve u čuvanju narodnosti i stvaranju države* (Beograd, 1933), 33, 101, 104; B. Ž. Petrić, „Kako da približimo narod crkvi”, *Pravoslavlje*, 9–10, (1937); Jean Mousset, *La Serbie et son Église (1830–1904)* (Paris: Droz, 1938), 494; Predrag Puzović, *Srpska pravoslavna crkva – Prilozi za istoriju 2* (Beograd: PBF, 2000), 257; V. Roudometof, *Nationalism*, 230–240; B. Aleksov, “The Serbian Orthodox Church”, 65–100.

⁴⁸ G. Stopler, *op. cit.*, 503–516; Gregory J. Goalwin, “‘Religion and Nation are One’: Social Identity Complexity and the Roots of Religious Intolerance in Turkish Nationalism”, *Social Science History*, 42, br. 2, (2018), 161–182.

⁴⁹ E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 75–76; B. Anzulovic, *op. cit.*, 34; K. Bozeva-Abazi, *op. cit.*, 148; Ljubiša Despotović. „Srpski nacionalni identitet” (Kulturni centar Novog Sada, 2019), <https://www.kcns.org.rs/agora/srpski-nacionalni-identitet/>; G. Bardos, *op. cit.*, 92; S. Markovich, *op. cit.*, 209–254.

сукоба међу различитим верским групама, ометајући формирање јединствене југословенске нације. Српска црква је одиграла значајну улогу у неговању и унапређењу српског идентитета, чинећи га мање рањивим за конкурентске идентитете. Религија је виђена као јача сила за идентитет и интеграцију од културе. Јужнословенске верске организације развиле су национални карактер у 19. и 20. веку, фокусирајући се на разликовање својих следбеника од других религија. Ове организације су постале темељ јужнословенских националних покрета, обликујући културу у оквиру одређене религије или цркве. Црква је прихватила националну идеологију коју су развили секуларни интелектуалци и прве српске политичке странке, што је резултирало фузијом национализма и верских обележја, при чему је религија преузела споредну улогу. Неки аутори тврде да Срби веру виде као суштински елемент свог националног идентитета, при чему црква служи као симболички резервоар.⁵⁰

Југословенски идентитет

Током 19. века настала је идеја о повезивању јужнословенских народа услед либералних револуционарних промена. Овај концепт добија на значају у српском народу, посебно у крајевима ван Србије. Српско-хрватска веза, потекла из Аустроугарске монархије, била је прагматичан одговор на угарски и аустријски империјализам. Југословенство је представљало идеју „националног јединства“ везану за посебан територијални простор који су Срби делили са Словенцима и Хрватима.⁵¹ Међутим, „илирски покрет“ није имао много утицаја међу српским интелектуалцима, који су католике и муслимане сматрали Србима, мада нису истицали потребу њиховог повратка „правом пореклу“. Сматрали су да верска припадност нема никакву улогу у процесу буђења националне свести и да би то могли да превазиђу други фактори као што су језик, обичаји или свест о заједничком пореклу. Упркос томе, теорија о три вере у српском народу није могла да заустави настанак јужнословенских народа, при чему је у Србији преовлађавала идеја да се сви Срби уједине у једну већу српску државу пре 1914. године. Нишка декларација из 1914. је била први формални документ Србије о преласку са искључиво српске политике уједињења на изградњу јужнословенске државе. Током Првог светског рата српска пропаганда је подстицала јужнословенско јединство и концепт „три народа“. Идеја о јужнословенском јединству коначно је остварена успостављањем Краљевине СХС под српском династијом 1918. године, на идеји

⁵⁰ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, I–II (Beograd: Prosveta, 1989), I/5; Bojan Aleksov, “Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious Conversions”, u: *Myths and Boundaries in South–Eastern Europe*, urednik Pal Kolsto (London: Hurst & Co., 2005), 158–190; B. Aleksov, *Nazareni*, 24–27, 46–70, 264–301.

⁵¹ Marko Bulatović, “Struggling with Yugoslavism: Dilemmas of Interwar Serb Political Thought,” u: *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, urednici John Lampe, and Mark Mazower (Budapest: CEU, 2004), 254–276; S. Marković, *op. cit.*, 235–252.

троименог народа, занемарујући друге кључне аспекте идентитета, као што су различите историје, тежње и верске припадности Јужних Словена. Ово је била значајна мана у стварању државе, јер није узимала у обзир различите етничке идентитете њених група и није покушавала да формира систем који би их асимиловао.⁵²

Оснивање јужнословенског краљевства имало је значајан утицај на даљи развој југословенске националне идеологије, југословенства, која је оличавала веру у постојање посебне „југословенске нације“. Елите су успоставиле идеју југословенске државе користећи постојеће културне традиције, посебно оне које су се противиле страној контроли.⁵³ Циљ је био да с временом југословенски модел уједињења превлада било какву приврженост суверенитету одвојених националних група. Без обзира на то да ли је неко идентификован као Словенац, Хрват или Србин, научници и политичке елите веровале су да сличности у језику и заједничким културним традицијама могу да зближе људе.

После Првог светског рата Србија је постала део Југославије, изгубивши све аспекте свог суверенитета осим имена. Тиме је престала да постоји као међународно призната држава, изгубивши све што је стекла током борби за независност.⁵⁴ Југословенска монархија је виђена као природан и наставак српске државне традиције. Ово је уједно био и први пут да су се Срби нашли у мултиетничкој и мултирелигијској земљи у којој су чинили мање од половине становништва. Елите „прве југословенске генерације“ прихватиле су до извесне мере српске културне и језичке обичаје као југословенске културне норме. Формални назив, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, представљао је равноправност трију етничких група. Из ових разлога, генерација српских политичких елита углавном није видела југословенство као контрадикторно српству. Ипак, југословенски ентузијазам није био универзално прихваћен у међуратној Југославији и то не само од не Срба. Неке српске политичке странке су се залагале за потпуну интеграцију Хрвата и Словенаца у српско друштво и институције и наметање своје политичке воље сународницима из пораженог Хабзбуршког царства. Ови политичари су оптужени за подстицање екстремне централизације и монопола власти.⁵⁵

Југословенска национална идеја је дискредитована због начина на који су је формулисале и усвојиле владајуће елите. То је довело до све веће поларизације националних идеја у земљи.⁵⁶ Упркос истакнутом положају југословен-

⁵² A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11.

⁵³ Dalila Bikić, “Making Serbness: The Mapping of Nationhood and Reimagining Yugoslavia, 1918–1992,” *Strata, Colloque Pierre Savard*, 7 (2018), 159–174.

⁵⁴ Dejan Jović, „Srbija i Jugoslavija: od najveće pobjede do najvećeg gubitka,” *Nedeljnik*, 18. 1. 2024., 38–45.

⁵⁵ D. Bikić, *op. cit.*, 159–174.

⁵⁶ Pieter Troch, “Yugoslavism between the World Wars: Indecisive Nation-Building,” *Nationalities Papers*, 38, br. 2, (2010), 227–244.

ства у области образовне политике, током 1920-их нису извршене значајније реформе за стварање јединственог југословенског културног простора. За време краљевске диктатуре предузете су мере за југословенизацију образовног система, али је ауторитарна природа режима брзо изазвала анимозитет према југословенству.⁵⁷ Иако су у политичкој арили постојали контроверзни ставови о југословенству, југословенска национална идеја је била успешна у неким аспектима свакодневног живота, посебно у култури. Српски интелектуалци и писци залагали су се за културну сарадњу и били вољни да комуницирају са својим хрватским и словеначким колегама. Неки српски писци су објављивали дела у којима су се залагали за свеобухватну наднационалну мултикултуралну југословенску културу како би се обезбедила стабилност јединствене државе.⁵⁸

Дубоке унутрашње тензије и антагонизми су временом јачали. Хрвати су оптуживали Србе за хегемонију, док су Срби истицали своје жртве за успостављање нове државе. Спорови између различитих заједница у земљи поткопали су напоре да се успостави функционална и универзално легитимна држава.⁵⁹ У југословенском националном концепту, три различита народа су понудила супротстављена гледишта. Ипак, међуратна краљевина је остварила национално јединство за огромну већину Срба спајајући их све у јединствену целину. Срби су југословенство сматрали природним продуктом свог националног идентитета јер је постојање Југославије учинило Србију домом за све Србе.⁶⁰

Краљ Александар Карађорђевић је 1929. године прогласио диктатуру и покушао да усади нови политички идентитет и створи „интегралну“ југословенску свест. Међутим, ове иницијативе су биле засноване на климавим темељима, а становништво је задржало своју ограничену хрватску или српску националну идеологију. Југословенство као национална идеја постепено је губило тло под ногама а убиство краља Александра 1934. додатно га је ослабило. Упркос блиској повезаности са међуратном државом, Срби никада нису у потпуности развили нову политичку или културну националну свест. Истовремено, југословенство, и као државна и национална филозофија, губило је популарност ван српског корпуса. Убрзо је поново отворено српско питање, а неки су веровали да је југословенство доследно засенило српски национални идентитет. Унутар српски сукоби везани за „национални простор“ били су подједнако присутни као и сукоби између Срба и Хрвата. Непрестано идеолошко колебање међуратне српске елите показало је да нису у стању да свој некадашњи примарни циљ уједињења претворе у стабилну и

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia (Cultural Memory in the Present)* (Stanford: Stanford University Press, 1998), 79.

⁵⁹ Stella Alexander, "Religion and National Identity in Yugoslavia," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 3, br. 1, (1983), 1–19; D. Kanin, *op.cit.*, 15–41.

⁶⁰ D. Bikić, *op. cit.*, 159–174.

одрживу политичку доктрину. Југословенска национална идеја везивана је све више за конзервативизам, централизам, ауторитаризам и српску хегемонију, а друге националне идеје добијале су на значају као одрживе алтернативе.⁶¹

Упркос напорима елите да промовишу секуларно југословенство, велики део становништва још увек је блиско повезивао религију и национални идентитет. Као резултат тога, верска обзира су наставили да играју улогу у друштву упркос напорима за модернизацију. Ране модерне идеје о верском, етничком и националном идентитету остале су утицајне у обликовању појмова нације дуго након што су требале да застаре.⁶²

Југословени су у почетку тежили мулти конфесионалном јединству, али се то показало као изазов због сложених друштвених структура и традиција друштвене стварности.⁶³ Уједињавање цркве било је неопходно за духовно, уз политичко и економско јединство. После Првог светског рата основана је СПЦ која је ујединила православне Србе под јединственом патријаршијом. Раније су православни Срби од укидања Пећке патријаршије живели под шест различитих црквених јурисдикција. Иако су били уједињени у догматским питањима, њихова пракса и административни системи су се разликовали.⁶⁴ У контексту модернизације друштва, црква није одвојена од државе. Уместо тога, њене прерогативе успоставља секуларна власт, чинећи цркву институцијом која је дубоко интегрисана у процес модернизације који води држава.⁶⁵

Црква се у почетку фокусирала на питања уједињења и унутрашњег уређења, истичући жртву српског народа за заједничку ствар и очување православља као централног обележја српског националног идентитета. Када је крајем двадесетих година 20. века оптимизам у погледу националног уједињења почео да бледи, политички дискурс СПЦ значајно се променио услед преласка на идеологију југословенства као изазова и претње православној цркви. Кључна питања за Цркву била су њена институционална позиција у Југославији, однос цркве и државе и „српско питање“. Залагање за чврсте везе између српства и православља постало је посебно изражено са порастом међунационалних и међуверских тензија. Веза између нације и вере код Срба и Хрвата коначно је учвршћена у међуратној Југославији, са далекосежним последицама. Религија је добијала све значајнију улогу у дефинисању националног идентитета у Краљевини СХС/Југославији, а они који су излазили ван граница верске групе суочавали су се са искључењем из националне заједнице.⁶⁶ Косовски мит је постао саставни део црквене идеологије познате као светосавље, која је истицала улогу православне цркве као исконског чувара

⁶¹ P. Troch, *op. cit.*, 227–44.

⁶² G. J. Goalwin, *op. cit.*, 161–182.

⁶³ S. Marković, *op. cit.*, 235–252.

⁶⁴ B. Aleksov, “The Serbian Orthodox Church,” 65–100.

⁶⁵ C. Schifirneț, *op. cit.*, 173–208.

⁶⁶ G. J. Goalwin, *op. cit.*, 161–182.

националног духа против западне моралне корупције.⁶⁷ Ова доктрина, чији су познати представници били владика Николај Велимировић и архимандрит Јустин Поповић, претпостављала је мистично јединство колектива и појединца у српском народу и касније је била прожета анимозитетом према исламу, католичанству, западној култури и атеизму, који су виђени као непријатељи против којих српски народ мора да стане уједињен.⁶⁸ Владика Николај Велимировић је у политичком смислу усвојио идеале либерализма, парламентаризма, демократизације и подржавања прогресивног облика монархизма. Он је промовисао ослободилачки потенцијал српско-јужнословенског уједињења, али су догађаји током Првог светског рата и конкордатска криза 1937. нагризли његов јужнословенски оптимизам.⁶⁹ Поверење у Југославију као политичко-идеолошку творевину постепено је пољуљано, а епископат СПЦ је све више испуњавала вернике „националним” садржајима и идејама. Јединство православне вере и цркве са народом представљено је јачањем антагонизма према онима који се доживљавају као странци или непријатељи, укључујући припаднике разних верских секти, социјалисте и пропагаторе модерних идеја.⁷⁰

Покушај изградње „надетничког” југословенског идентитета

После 1945. године, српско друштво је доживело брзу урбанизацију, мењајући друштвену кохезију. Поред тога, југословенска комунистичка идеологија је захтевала транснационално друштво са променама националног идентитета. Комунисти су прихватили етничке идентитете све док су били повезани са пројугословенским осећањима. Друга Југославија је настала на принципима братства и јединства, наглашавајући заједништво, покушавајући да сузбије етничке поделе и да наметне концепт „југословенства”, који би превазишао специфичне етничке идентитете.⁷¹ Комунистичка власт је желела да створи југословенски идентитет заснован на „надетничким” елементима. Развој српства и југословенства нису се међусобно искључивали, при чему се југословенска нација првенствено заснивала на територији и држављанству. Међутим, постојали су и паралелни изрази националности,

⁶⁷ Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (Texas A&M University Press, 2003), 100.

⁶⁸ B. Aleksov, *Nazareni*, 264–301.

⁶⁹ Bogdan Lubardić, „Nikolaj Velimirović 1903–1914”, u: *Srbi 1903–1914 Istorija ideja*, urednik Miloš Ković (Beograd: Clio, 2015), 328–357.

⁷⁰ Saša Nedeljković, „Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize”, *Etnoantropološki problemi*, 1, (2006), 155–179; B. Aleksov, *Nazareni*, 264–301.

⁷¹ Andrei Simic, “Nationalism, Marxism, and Western Popular Culture in Yugoslavia: Ideologies, Genuine and Spurious”, *Anthropology of East Europe Review*, 20, br. 2, (2002), 135–144; A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11.

а различите етничке групе нису делиле заједничка историјска сећања.⁷² Највећа претња долазила је од јаких националистичких покрета подржаних од моћних верских институција и заснованих на старим културним идеологијама. У послератном периоду у комунистичкој Југославији једина дозвољена „религија” била је атеистичка идеологија, јер није представљала претњу за нову конфедерацију.⁷³ Марксистичка идеологија је имала за циљ успостављање бескласног друштва, али у пракси су у Југославији и другим комунистичким земљама конструисани модели друштва и колективног идентитета заснованог на националним вредносним принципима.⁷⁴

Кампања индоктринације била је усмерена првенствено на младе кроз образовни систем, али и на друге сегменте становништва, замењујући традиционалне системе веровања пропагандним порукама упућиваним преко различитих медија. Школски систем је био најмоћније оружје у стварању заједничког идентитета, али комунисти нису успели да повежу поштовање индивидуалног историјског са заједничким југословенским идентитетом. Југословенска образовна политика се од 1960-их година померила од фокусирања на Југославију и „братство и јединство” ка културном партикуларизму, што је довело до све израженије поделе југословенског друштва по етно-конфесионалним линијама. Ово је створило вакуум у историјском памћењу сваке групе, испуњен митовима и предрасудама, а не вредностима поштовања и лојалности, неопходним за мирну кохабитацију различитих етничких група у мултиетничком друштву.⁷⁵

После Другог светског рата Срби су учествовали у настојању да се створи мултиетничка држава. Традиционалне институције које су подржавале српство су ослабљене или укинute, укључујући монархију, СПЦ и политички подржана културна и књижевна удружења. Србија је добила нове границе и остала уједињена са осталим Србима, али без Македоније и Црне Горе. Социјалистичка Југославија је „практично поништила” балканске ратне успехе и декларацију Подгоричке скупштине, остављајући само Србију са две покрајине, што ће отворити „српско питање”.⁷⁶

⁷² A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11.

⁷³ Dijana Gaćeša, “Fundamentalist Tendencies of Serbian Orthodox Christianity”, *Western Balkans Security Observer*, 7–8, (2007), 65–81.

⁷⁴ Zdzisław Mach, „Religija i identitet u Srednjoj i Istočnoj Evropi”, *Polit. misao*, XXXIV, br. 4, (1997), 129–143.

⁷⁵ Richard E. Dawson i Kenneth Perwitt, *Political Socialization* (Boston: Little, Brown and So, 1969), 6; Duško Sekulic, Garth Massey i Randy Hodson, “Who were the Yugoslavs? Failed sources of a common identity in the former Yugoslavia”, *American Sociological Review*, 59, br. 1, (1994), 86–87; Audrey H. Budding, “Yugoslavs into Serbs: Serbian National Identity, 1961–1971”, *Nationalities Papers*, 25, br. 3, (1997), 411; Dejan Jović, “Communist Yugoslavia and its ‘Others’”, u: *Ideologies and National Identities*, urednici John Lampe i Mark Mazower (Budapest: CEU, 2004), 277–302; A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11.

⁷⁶ D. Jović, „Srbija i Jugoslavija”, 38–45.

Устав Југославије из 1963. проширио је моћ република, што је довело до покушаја политичких елита да се дистанцирају од југословенске националне политике. Идеологија југословенског национализма трансформисана је током 1960-их и 1970-их,⁷⁷ са идејом децентрализоване Југославије, што је резултирало разноврснијим и инклузивнијим идентитетом.⁷⁸ То је утицало на став Срба према послератним титоистичким идејама. Део српске политичке елите почео је да тражи паралелне просторе припадности и признавања српске националности унутар Југославије. Крајем шездесетих година 20. века у српској јавности се могло чути да су четири најважнија „стуба” српства били СПЦ, САНУ, лист *Политика* и ФК Црвена звезда. Питање национализма, за које су комунисти веровали да ће бити решено, није нестало, а националистичка осећања су се поново појавила.

После Другог светског рата СПЦ је претрпела значајне промене, укључујући одвајање цркве од државе и школе од цркве, као и прекид историјски блиских односа са политичком елитом. Црква се суочила са изазовом реконструкције у новом политичком и идеолошком оквиру, са уништеном материјалном базом, кадровски проређена и без поглавара у земљи. Државно и партијско руководство је у почетку избегавало сукобе са верским заједницама зарад унутрашње консолидације и међународног признања Југославије, али је КПЈ веру видела као политички проблем, а цркве као конкуренте у борби за утицај, што је довело до прогона цркве и репресије над њом. Први Устав ФНРЈ гарантовао је верску слободу и исповедање вероисповести, али је то у првим годинама углавном игнорисано.⁷⁹ Мере које су спроведене нису биле само резултат комунистичке доктрине. Француска револуција је означила прекид традиције у односу између цркве и државе, што је довело до секуларизације и уклањања религије из европских друштва.⁸⁰

Током комунизма, црквене институције су задржале извесну аутономију и кредибилитет, као и своју традиционалну улогу чувара националног идентитета. У почетку су овај идентитет неговали као облик отпора, али како је национализам растао, све отвореније су се враћали својој традиционалној улози „чувара душе нације”.⁸¹ Раширена идеја да се српски народ идентификује са православном вером (иако то није првенствено значило религиозност или црквену посвећеност, већ традиционални однос према „вери отаца”) повукла се у оквиру СПЦ као институције, али никада није потпуно нестала.⁸² Црква је имала

⁷⁷ D. Bikić, *op. cit.*, 159–174.

⁷⁸ A. Wachtel, *op. cit.*, 74.

⁷⁹ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II (Beograd: INIS, 2005).

⁸⁰ Rene Remon, *Religija i društvo u Evropi. Sekularizacija u XIX i XX veku 1789–2000*. (Novi Sad: Akademska knjiga, 2017).

⁸¹ S. Alexander, *op. cit.*, 1–19; D. Gaćeša, *op. cit.*, 65–81.

⁸² Tatjana Perić, “On Being Agents of God's Peace: Relationship and Roles of the Roman Catholic Church in Croatia and the Serbian Orthodox Church in Ethnic Conflicts in Former Yugoslavia”,

пресудну улогу у политичкој и културној опозицији у југословенском друштву, обезбеђујући легитимитет делу национално оријентисане интелигенције. Неговала је национални континуитет, култ националних и верских величина, ћирилицу, традиционалне обичаје и вредности и истицала православље за културну и националну посебност српског народа.⁸³

Криза у југословенском друштву довела је до повратка поверења у веру и Цркву, упркос покушајима да се то спречи идеолошким нападима и повратком на сцену конзервативних партијских кадрова. Процес атеизације, који је имао дубоке последице у традиционално православним областима, окренуо се у супротном смеру. Како је значај цркве почео да се препознаје, тежиште се померило са традиционалних несугласица са властима око изградње и рестаурације храма на расправе „о сукобу православља и увезеног материјализма”. Све чешће су се чули гласови о „трагичном положају српског народа у Југославији”.⁸⁴ Српски политички естаблишмент отворено је кокетирао са представницима цркве од почетка 1980-их, што се продубило доласком нове групе на челу са Слободаном Милошевићем. И поред јаким антикомунистичких осећања у СПЦ и уверења да је југословенска држава „тамница српског народа”, осећала се амбивалентност јер је та држава Србима обезбедила национално јединство.⁸⁵

Комунистички режим у Југославији није успео да успостави политичке институције за регулисање међугрупних односа и стварање грађанског идентитета, што је довело до слабе централне владе и етничких подела.⁸⁶ Национални покрети десног центра добили су значајну подршку католичких, исламских и православних верских организација. Марксизам у Југославији није био дубоко интернализован, што је довело до разочарања у утопијска обећања социјалне правде, егалитаризма и материјалног благостања. Колапс југословенског марксизма створио је идеолошки вакуум, који је брзо попунио трајнији и дубоко укоревенији етос национализма.⁸⁷ Етничке групе су се окренуле историјским реминисценцијама и сукобима као оруђу националне еманципације.⁸⁸ После педесет година социјализма, појавила се национална свест, ревитализујући националне митологије. Српски национални митови су постали израженији крајем осамдесетих, а економска криза југословенске

Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 18, br. 1, <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol18/iss1/3>.

⁸³ Radmila Radić, “Srpska pravoslavna crkva tokom 90-ih”, *Poznanske studije Slawistyczne*, 10, (2016), 257–268.

⁸⁴ “Povratak bogova”, *Duga*, april 1986, 4–9.

⁸⁵ Radmila Radić, „Srpska pravoslavna crkva u poratnim i ratnim godinama (1980–1995). Crkva i srpsko pitanje”, *Republika*, 121–122, (1995), I–XXIV.

⁸⁶ A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11.

⁸⁷ A. Simic, *op. cit.*, 135–144.

⁸⁸ Danijela Gavrilović, Miloš Jovanović i Dragan Todorović, “Reconsidering Ethnicity and Dominant Religion in Serbia”, *Godišnjak za sociologiju*, XII, br. 16, (2016), 7–29.

државе погоршала је ситуацију.⁸⁹ Српско становништво је све до почетка 1990-их веровало да припада југословенској држави, али је југословенски државотворни пројекат губио на привlačности.⁹⁰ Српска елита сматрала је да одлуке комунистичког руководства о територијалним границама федералних јединица ометају остваривање српског суверенитета, посебно у републикама ван Србије. Тврдили су да југословенска држава не служи српским интересима и да би наставак српске везаности за Југославију угрозио национални идентитет и интегритет српског народа. Од 1985. године поново се поставља питање српског политичког и културног уједињења и упорно се настојало да се преиспита прошлост.⁹¹ Етничка припадност је постала кључни фактор политичке мобилизације, посебно у постизању обновљених територијалних захтева.⁹²

Религија је имала кључну улогу у легитимисању националних тежњи и јачању националног идентитета у Југославији. После неуспелог „процеса атеизације“ под комунистичком влашћу, религија се вратила у јавну арену, служећи као духовна и емоционална компензација за колапс друштвеног система.⁹³ Повратак православљу се поклопио са успоном национализма, са снажном везом између религије и националног идентитета. Црква је постала релевантан чинилац у српском друштву, вршећи функције хомогенизације и етничке мобилизације. Ревитализација религије довела је до значајног пораста декларисаних верника и промене политике СПЦ.⁹⁴ Њено антизападно

⁸⁹ S. Nedeljković, *op. cit.*, 155–179; Paul Moon, “Reconstructions of Serbian National Identity in the Post-Yugoslav Era: A Thematic Survey”, *Etnoantropološki problemi*, 13, br. 4, (2018), 1069–1089.

⁹⁰ Jasna Milošević-Đorđević, “Primordialistic concept of national identity in Serbia”, *Psihologija*, 40, br. 3, (2007), 385–397; P. Moon, *op. cit.*, 1069–1089.

⁹¹ Aleksandar Pavković, “From Yugoslavism to Serbism: The Serb National Idea, 1986–1996”, *Nations and Nationalism*, 4, br. 4, (1998), 512–513; V. Roudometof, “Invented Traditions,” 429–468; Veljko Vujačić, *Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia. Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia* (New York: CUP, 2015), 314–321.

⁹² A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11; V. Roudometof, G. Flora i G. Szilagyi, “Religion and national identity in post-communist Romania”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 7, br. 1, (2005), 35–55.

⁹³ Mirko Blagojević, „Vezanost ljudi za religiju i crkvu na pravoslavno-homogenim prostorima”, u: *Religija, rat, mir*, urednik Dragoljub Djordjević (Niš: JUNIR, 1994), 207–221; Alexander Agadjanian, “Public Religion and the Quest for National Ideology: Russia's Media Discourse”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, br. 3, (2001), 351–365; D. Kanin, *op. cit.*, 15–41; F. Gauthier, *op. cit.*, 177–210.

⁹⁴ У јеку ревитализације религије дошло је до огромног пораста броја декларисаних верника. Према емпиријским истраживањима, декларисање религиозности у Србији се променило од средине 1990-их и у последње две и по деценије, посебно међу Србима који су у време једнопартијског система били одвојени и од институционалне религиозности и од духовних наратива. [Slaviša Raković i Mirko Blagojević, „Od narodnog ka popularnom, političkom i doktrinarnom pravoslavlju: dinamika razumevanja 'pravoslavnosti' u Srbiji”, u: *Zbornik radova „Etnos”, religija i identitet: Naučni skup u čast Dušana Bandića*, urednici L. B. Radulović, and I. Erdei (Beograd: Filozofski fakultet, 2014), 149–159] Религијски идентитет се односи на осећај

крило је подржавало монархизам, док су свештенство и епископи постали више националистички и патриотски настројени, третирајући концепте попут демократије, либерализма, слободе савести и западне културе као негативне и антиправославне.⁹⁵

Слободан Милошевић је владао Србијом више од једне деценије, комбињујући екстремни национализам са социјалистичком идеологијом. Милошевић је представљао своју политику као да истовремено има за циљ да заштити српски народ и да спасе Југославију, манипулишући патриотизмом и национализмом и позивајући се на трауматична историјска сећања. Црква се, у извесној мери, уплела у ову политичку агенду, дајући верски легитимитет Милошевићевом деловању. За то време, национални митови су оживљени и коришћени за мобилизацију српског народа поново се фокусирајући на оснивачку династију Немањића, са битком на Косову 1389. године као значајном историјском референтном тачком. Традиционални српски народни митови осликавају жртву Лазара Хребељановића, док се политичке митологије врте око тема као што су „небеска Србија”, ратнички идеал, мучеништво, издаја, завера, спасење и харизматични спасиоци.⁹⁶ Тема независне нације која се одупире спољној агресији била је истакнута у реконструисаном српском националном идентитету од 1990-их. Српска црква је заузела специфичан став о балканском сукобу, користећи реторику и традиционалне митско-историјске наративе да поткрепи свој ауторитет.⁹⁷

Распад Југославије приморао је Србију да поново реконструише свој национални идентитет, померајући се ка хибридизованом идентитету који балансира између традиционалних вредности и глобалне реалности.⁹⁸ Православна црква постаје централна у овом текућем процесу редефинисања српског идентитета, са максимумом „Бити Србин значи бити православан, и обрнуто” поново у употреби.

припадности религији и није нужно синоним за религиозност. Упркос сличностима, религиозност се односи на активност припадности у верским групама и учешће у верским догађајима, док се религиозни идентитет односи на чланство у верским групама без обзира на верску активност. John B. Taylor, “Religious Ideology and National Identity in the Balkans”, *Islamic Studies*, 36, br. 2/3, (1997), 429–438.

⁹⁵ Radmila Radić, “The Church and the ‘Serbian Question’”, u: *The Road to War in Serbia-Trauma and Catharsis*, urednik Nebojša Popov (Budapest: CEU Press, 2000), 247–274; Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States* (New York: OUP, 2002), 162; D. Gaćeša, *op. cit.*, 65–81.

⁹⁶ A. Simic, *op. cit.*, 135–144; D. Gaćeša, *op. cit.*, 65–81; V. Vujačić, *op. cit.*, 131, 133.

⁹⁷ A. Sotiropoulou, *op. cit.*, 1–11; Moon, *op. cit.*, 1069–1089.

⁹⁸ D. Gaćeša, *op. cit.*, 65–81; P. Moon, *op. cit.*, 1069–1089.

Реафирмисање српског националног идентитета

Након смене Милошевићевог режима 2000. године, Србија је настојала да успостави нови имиџ кроз преговоре о „европејству“ и истицање европских и западних културних вредности. Символична пракса очувања српског националног идентитета после 2000. године била је усмерена ка постизању националног помирења.⁹⁹ Уведени су нови/стари симболи (химна, државни празници, застава и грб), иконографија и обележја како би се створила нова основа за српски национални идентитет. Социјалистички симболи и празници били су искључени због њихове контроверзности и идеолошке тежине.¹⁰⁰ Деветнаести век, период српске борбе за независност од османске власти, пружио је обилан материјал за нови симболизам српске државности. 15. фебруар 2002. године изабран је за Дан државности Републике Србије, чиме је приказан модернистички и европски карактер Србије у 19. веку. Сретење, верски празник који се слави истог дана, наглашава симбиотски однос вере и нације, одржавајући историјску везу између идентитета и верске припадности.¹⁰¹

После 5. октобра 2000. године долази до све приметније ревитализације религије, при чему се веронаука враћа у школе као факултативни предмет 2001. године, а Православни богословски факултет улази у састав Универзитета у Београду 2004. године. Законом о црквама и верским заједницама из 2006. године¹⁰² променио се правни статус верских заједница, а СПЦ је почела да добија редовне и повремене субвенције од државе. Ослобођена је и плаћања пореза на своју основну делатност и имовину.¹⁰³ Здравствено и социјално осигурање се плаћа из буџета Републике Србије за СПЦ осигуранике од 2012. године. Верски објекти се убрзано обнављају и граде нови, а изградња Храма Светог Саве настављена је од 2000. године. СПЦ је заузела своје место у државним и приватним медијима, а поседује и сопствене радио и ТВ станице. Законом о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама 2006. године постепено је враћена национализована имовина одузета после 1945. године, а до 2017. године враћено је 70% имовине.

⁹⁹ Tanja Petrović, “Serbia’s Quest for the Usable Past: The Legacy of the 19th Century in the Context of the EU Accession”, u: *Changing Identities in South Eastern Europe: Between Europeanisation, Globalisation, and Nationalism*, urednik H. Scheck (Vienna: ZSI: ASO Ljubljana, 2012), 92–105.

¹⁰⁰ Ana Russell-Omaljev, *Divided We Stand: Discourses on Identity in 'First' and 'Other' Serbia Social Construction of the Self and the Other* (ibidem-Verlag Stuttgart, 2016), 98–99.

¹⁰¹ T. Petrović, *op. cit.*, 92–105.

¹⁰² Закон о црквама и верским заједницама, *Службени гласник РС*, 36/2006.

¹⁰³ Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама, *Службени гласник РС*, 46/2006.

Истраживања спроведена 2006. године показала су да је дошло до благог повећања нивоа значаја који се приписује вери/религији у односу на претходна раздобља. Већина студија о концепту националног идентитета спроведених до 2007. показала је такође све већи значај нације. Пре 90-их и избијања етничких непријатељстава, већина становништва бивше Југославије није стављала нацију међу своје приоритете. Према овим истраживањима, најчешћа схватања националног идентитета међу Србима су била примордијалистичка, са језиком, писмом, вером и пореклом груписаним заједно. Није било правог редефинисања схватања националног идентитета, где би државне карактеристике и грађански интерес имали примат над пореклом и осећањима.¹⁰⁴

СПЦ је постала значајна институција у политичком и културном животу Србије, пружајући верска решења за национална питања и служећи као алтернативна идеологија државним властима. Под владом Зорана Ђинђића, СПЦ је законски било дозвољено да учествује у обезбеђивању идеолошког оквира и система вредности за српске државне институције. СПЦ је, по разним анкетама из тог времена, посматрана као институција од највећег поверења у Србији, што је одражавало амбивалентну мешавину традиционалних вредности и проевропске либералне оријентације српске владе. Реконструкција српског националног идентитета заснивала се на наративу о политичкој прошлости и борби за „нови” српски идентитет. СПЦ је сматрала да је Србији потребна промена привредног и правног система и културни модел заснован на православној вери да би ушла у Европску унију као равноправна и обогатила Европу правим српским вредностима. Однос између СПЦ и српске државе је често двосмислен, али овај пресек јача обе институције и позиционира СПЦ као појединачно највећу и најутицајнију невладину институцију у земљи.¹⁰⁵ Филозофија СПЦ заговара више колективизам него индивидуализам, верујући да је органско јединство између државе, цркве и нације најпогодније решење за напредак.¹⁰⁶

Присутна је и јавна манифестација „замишљеног и политички-социјално конструисаног колективног идентитета”, који води српском националном православљу у политичкој и друштвеној сфери (од присуства свештенства нецрквеним догађајима до партијских православних слава, освећења јавних објеката и сл.). У секуларном српском друштву православни наративи су легитимисани и популаризовани, при чему Црква активно учествује у издаваштву, верским школама и медијима активно пропагирајући православну духовну културу и традицију. Мисија СПЦ је допринела „уцрквљењу” номиналних чланова и приближавању некадашњих неверника. Православни наративи се користе за политичке циљеве као што су етничка хомогеност и успостављање идеологије која православље види као решење за српско друштво. Позитивна

¹⁰⁴ J. Milošević-Đorđević, *op. cit.*, 385–397.

¹⁰⁵ M. Moon, *op. cit.*, 1069–1089.

¹⁰⁶ V. Roudometof, G. Flora i G. Szilagyi, *op. cit.*, 35–55; Irena Ristić, “Serbian Identity and the Concept of Europeaness”, *Panoeconomicus*, 54, br. 2, (2007), 185–195; Z. Mach, *op. cit.*, 129–143.

дефиниција припадности за православне хришћане укључује прослављање значајних верских празника. Међутим, постоји политика разлике између оних који православље виде као универзалну истину и оних који усвајају политичке идеологије засноване на православљу.¹⁰⁷ СПЦ је укључена у јавне послове на свим нивоима државне политике, лобирајући код државних органа за локалну и националну политику, образовање, културу и наталитет. Она има истакнуту улогу у савременој српској култури и образовању, активно пропагирајући православну духовну културу и традицију.¹⁰⁸ Званична политика СПЦ нагиње ка радикалним националистичким половима и традиционализму и конзервативизму, при чему неке истакнуте црквене личности показују благонаклон или рехабилитациони однос према екстремно десним националистичким идејама.

Од када је Српска напредна странка преузела власт 2012. године, СПЦ је стекла још значајнији утицај у друштву и добија све већу финансијску подршку власти. Верске личности су учествовале у политици, подржавајући одређене политичке лидере и странке. Председник Александар Вучић редовно се консултује са Црквом о политичким питањима, а у мају 2022. године састао се са епископатом да би разговарао о увођењу санкција Русији због рата у Украјини. СПЦ дели блиске везе са Руском православном црквом и противи се либералној и секуларној перцепцији западног света и прихвата концепт „српског света”. Ова идеја појачава границе између верских и националних идентитета и слична је Путиновој идеји „руског света”.¹⁰⁹ Нови национални митови су засновани на селективним истинама и владајућа странка покушава да створи негативан поглед на Југославију у новом националном идентитету.¹¹⁰ Поред тога, фраза „Косово је Србија” представља форму која не значи само одбијање да се призна Косово као независна држава, већ истовремено оспорава западну хегемонију (иако се залаже за улазак у ЕУ).¹¹¹

Развој националног идентитета Србије ометају унутрашњи и спољни фактори попут поларитета Исток–Запад и глобализације, што је довело до ксенофобије и стереотипа. Савремени српски идентитет је вишедимензионалан и одражава замршену динамику српске културе и друштва. Процес реконструкције идентитета још увек је у току, и док неки аспекти остају доследни, редефинисање ће постати норма како унутрашњи и спољашњи утицаји буду наставили да обликују српску културу и друштво.¹¹²

¹⁰⁷ S. Raković i M. Blagojević, *op. cit.*, 149–159.

¹⁰⁸ D. Gaćeša, *op. cit.*, 65–81.

¹⁰⁹ M. Moon, *op. cit.*, 1069–1089; Svein Mønnesland, “Religious Leaders and Nationalist Propaganda: The Serbian Orthodox Church”, u: *Religion, Hateful Expression and Violence*, urednici Morten Bergsmo i Kishan Manocha (Publication Series No. 41, Torkel Opsahl Academic EPublisher Brussels, 2023), 325–383.

¹¹⁰ D. Jović, „Srbija i Jugoslavija”, 38–45.

¹¹¹ M. Moon, *op. cit.*, 1069–1089.

¹¹² *Ibid.*

Случај Србије показује снажну интеракцију између религије, националног идентитета и политичке моћи током турбулентног периода од скоро два века. Овај период српске историје показује како се религија може инструментализовати у политичке сврхе, посебно у временима друштвених и политичких превирања.

Српски идентитет је одувек био дефинисан контрадикторном везом и са Истоком и са Западом, никада се у потпуности не везујући ни за један. Почетком 20. века, балканско становништво је интегрисало религију са националном идентификацијом, ограничавајући националне групације, а верске заједнице су браниле границе, симболизујући национални дискурс. После балканских ратова, верски идентитети су добили политички значај, а неправославни појединци су сматрани аутсајдерима. Паралелно се развијао и политички циљ уједињења свих Срба у јединствену целину. Ово се остварило успостављањем југословенске државе, али се показало незадовољавајућим за њене народе и неодрживим из више разлога. И прва и друга Југославија покушале су да успоставе нове националне идентитете који би превазишли поделе, али су ти подухвати пропали, а држава и комунистички режим су се распали 1991. године, поново успостављајући дихотомију у оквиру српског националног идентитета. Српско друштво напредовало је кроз узастопне фазе модернизације као резултат комбинације спољашњих поредака и остваривања јединствених интереса унутрашњих друштвених слојева. Срби су се идентификовали не само са својом етничком историјом већ и са државним оквиром, Краљевином СХС, која је ујединила и знатно проширила српско етничко подручје. Као резултат тога, југословенска идеологија је „проширила“ још увек ембрионални српски национални идентитет, коме је недостајало снажно грађанство и бројнија интелигенција. Југославија није била у стању да искорени или потисне етничко-националне диспаритете упркос значајним политичким напорима. Српски национални идентитет је постао подељен између етничког, конфесионалног српства и грађанског и атеистичког југословенства.¹¹³

Напори Србије да развије нови имиџ након рушења Милошевићевог режима 2000. године углавном су повезани са приближавањем ЕУ и традиционалистичким националним вредностима промовисаним од половине 1980-их. Симболичке праксе преговарања и одржавања српског националног идентитета после 2000. године имају помирљив тон. Могли су се приметити истовремени напори, с једне стране, да се Србија „помири“ са „Европом“, а с друге, да се „помире“ различити елементи српских политичких елита и становништва везани за новију историју двадесетог века. У овим процесима,

¹¹³ Vladimir N. Cvetković, „Nacionalni identitet i (re)konstrukcija institucija u Srbiji (ideologije, obrazovanje, mediji)“, *Filozofija i društvo*, XIX-XX (2002), 51–75.

савремени европски дискурси и идеали играли су важну улогу. У ствари, они омогућавају ангажовање веома различитих, често супротстављених идеја о националном идентитету унутар Србије.¹¹⁴

У Србији је црква била и остала подређена држави, али је показала способност прилагођавања захтевима световне власти. Ова прилагодљивост, остатак византијске традиције црквено-државних односа, омогућила је Цркви да се боље прилагоди променама и притисцима. Конфронтације између Цркве и државе биле су малобројне и углавном ограничене на случајеве који директно угрожавају уочену везу између Цркве и српског националног идентитета. СПЦ је успешно повезала свој дискурс са питањем националног идентитета, јер су спољне претње које произилазе из геополитичког окружења земље, нерешена територијална питања, нестабилност у региону Балкана и перципирани осећај изолованости од остатка ЕУ и даље високи. Постоји консензус да су Срби и њихов национални идентитет и даље угрожени. Опстанак српске нације се и даље представља зависним од њене повезаности са православљем, једном од главних одредница њеног националног идентитета. Оваква перцепција је институционализована у образовном систему, званичној историографији, медијима и утицајној црквеној интелигенцији. У Србији, одбрана става Цркве не произилази из позивања на визију моралног и побожног друштва, већ скоро искључиво на мобилисања националних осећања; „подсећајући” људе на тесне везе између српства и православља и опасности која им прети за будућност и саме државе ако се та веза прекине.

Српски народ је временом редефинисао свој национални идентитет, прелазећи између различитих идеологија и вредности да би дошао до тога да нема ни национални идентитет изграђен на консензусу, нити дефинисану нацију или националну државу.¹¹⁵ Да би се то превазишло, владајуће структуре у Републици Србији и Републици Српској, уз подршку Српске православне цркве, усвојиле су програм „Декларација о заштити националних и политичких права и заједничкој будућности српског народа”, усвојен на Свесрпском сабору у Београду 8. јуна 2024. Документ артикулише елементе српског националног идентитета и кључне правце српске националне политике. Истиче се „историјска улога српског народа у доношењу слободе свим балканским народима жртвујући сопствени народ”. Проглашено је да Република Србија и Република Српска треба да буду окосница српског окупљања, наглашавајући бригу за сународнике који живе у другим земљама региона. Српски народ представља јединствену целину и назив нације се не може мењати. Српска православна црква се посматра као суштински аспект националног, културног и духовног идентитета српског народа, залажући се за ближу сарадњу црквених и државних власти у важним питањима као што су очување традиционалних хришћанских вредности и светост брака и

¹¹⁴ T. Petrović, *op. cit.*, 92–105.

¹¹⁵ I. Ristić, *op. cit.*, 185–195.

породице. Република Србија и Република Српска заједнички ће обележити 15. септембар као Дан српског јединства, слободе и народне заставе у знак сећања на пробој Солунског фронта у Првом светском рату. Химна „Боже правде” је свесрпска химна, а двоглави орао Немањића је национални свесрпски грб. За очување и неговање српске културе и националног идентитета, предлажу се мере као што су јединствени програми за изучавање српског језика, ћириличног писма, књижевности, културе и историје и чување историјског сећања.¹¹⁶ Декларација нас смешта у историјски оквир који претходи формирању југословенске државе. Чини се да означава свесно настојање да се заокружи српски национални простор. Ипак, и даље постоје неизвесности у погледу реализације ове агенде, јер остваривост оваквог пројекта никада није зависила искључиво од српског елемента, па то није случај ни у садашње време.

¹¹⁶ Predsednik Republike Srbije, 8. 6. 2024, 1522, Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda. <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/deklaracija-o-zastiti-nacionalnih-i-politickih-prava-i-zajednickoj-buducnosti-srpskog-naroda>